

Materiële bronnen en agrarische geschiedenis (17de – vroege 20ste eeuw).

Een uitdaging voor historici en museologen!

Robert Nouwen

Het aanzien van de landbouw is de laatste twee eeuwen ingrijpend veranderd. Er heeft een ontwikkeling plaatsgevonden van een kleinschalige gemengde landbouwcultuur naar een echte agro-industrie. Aan de grondslag van deze evolutie ligt onder meer een belangrijke technologische ontwikkeling die aan de landbouwer toelaat sneller en efficiënter te produceren. Handenarbeid, eventueel met hulp van dieren, werd geleidelijk vervangen door machinale arbeid. Per landbouwer werd op die wijze voortdurend een grotere productiviteit gerealiseerd.¹ Deze ontwikkeling heeft zijn gevolgen. Het duidelijkst is misschien het veranderde aanzien van de landbouw die haaks op onze romantische beeldvorming staat. Maar tegelijk zien wij ook dat de hedendaagse landbouwgereedschappen en machines vaak in niets nog te vergelijken zijn met deze die de boeren vroeger ter beschikking hadden. Het betreft verschillende soorten werktuigen: handwerktuigen voor tuin- en akkerbouw zoals schoppen, harken, zeisen, verder ploegen, zaai, poot- en bemestingsmachines, maai- en rooimachines, sorteermachines, snijmachines, eggen, oeselaars en rollen; werktuigen voor graanverwerking zoals dorsmachines, wanmolens, rosmolens, windmolens; werktuigen in relatie tot veeteelt en zuivelverwerking zoals karnen, roomkannen, wrongelkuipen, kaaspersen, enz. De voorwerpen zijn gemaakt van hout, metaal, vlechtwerk.²

De geschiedschrijving wordt in hoge mate bepaald door twee factoren, met name de bronnen enerzijds en de vraagstelling van de historicus anderzijds. Zijn de archieven een *conditio sine qua non* voor de geschiedschrijving van de 19de en de 20ste eeuw, dan mogen wij de materiële bronnen toch niet vergeten. Voor de landbouwhistoricus zijn ook de materiële resten uit de

¹ Y. SEGERS & L. VAN MOLLE, 2004: *Leven van het land. Boeren in België. 1750 tot nu*, Leuven. Over de geschiedenis van de landbouw in België en Nederland verder: is K. PINXTEN, 1947: *Grondtrekken van de Belgische landbouweconomie*, Antwerpen, ..., Leuven; *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem – Bussum, 1980 (15 dln), in het bijzonder C. VANDENBROEKE, *Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815*, 8, 73-101; J.M.G. VAN DER POEL, *Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1770-1840*, 10, 159-182; C. VANDENBROEKE & W. VANDERPIJPEN, *Landbouw en platteland in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1844*, 10, 183-209; J. CRAEYBECKX, *Het economisch leven in België 1844-1873: Agrarisch bedrijf*, 12, 20-33; J. CRAEYBECKX, *Het sociale leven in België: Boeren 1844-1894*, 12, 99-105; ; J. CRAEYBECKX, *Het economisch leven in België 1895-1914: Agrarisch bedrijf*, 13, 12-17 & 225-227; J. CRAEYBECKX, *Het sociale leven in België: Boeren 1894-1914*, 13, 286-294. Verder verwijzen wij bijzonder naar P. LINDEMANS, 1994 (=1952): *De geschiedenis van de landbouw in België* (Genootschap voor Geschiedenis en Volkskunde), Antwerpen/Borgerhout; A. VERHULST & G. BUBLOT (red.), 1980: *De Belgische land- en tuinbouw. Verleden en heden*, Brussel; A. VERHULST, 1990: *Précis d'histoire rurale de la Belgique* (Editions de l'Université de Bruxelles), Brussel; J.F.R. PHILIPS, J.C.G.M. JANSEN & TH.J.A.H. CLAESSENS, 1992: *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Maaslandse Monografieën, 4), Leeuwarden/Mechelen; J.C.G.M. JANSEN & W.J.M.J. RUTTEN, 1992: *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Maaslandse monografieën, 52), Leeuwarden/Mechelen; C. DE MOOIJ & R. VAN DE WEIJER (samenstelling), 1992: *Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur ca. 1700-1900* (Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch), Zwolle.

² Vgl. K. DRÖGE, 2000: *Sachkulturforschung unter erschwerten Bedingungen. Flachsbrechen in Pommern*, in: J. CARSTENSEN UND J. KLEINMANN (Hrsg.), *Freilichtmuseum und Sachkultur. Festschrift für Stefan Baumeier zum 60. Geburtstag*, Münster, ..., Berlin, 137.

postmiddeleeuwse archeologie en het roerend landbouwpatrimonium van een bijzondere betekenis. Deze objecten hebben het voordeel dat zij rechtstreeks uit het verleden stammen en feiten zelf uit hun tijd zijn. Zij beperken zich niet tot illustratiemateriaal. Zij zijn primaire getuigenissen. Toch worden zij al te vaak vergeten. Deze voorwerpen werden in het verleden niet of nauwelijks systematisch bestudeerd en gepubliceerd. En ook nu is de belangstelling niet erg groot.³ De problematiek geldt niet voor alle landbouwobjecten. Onder meer over de landbouwvoertuigen⁴ en over de ploegen⁵ bestaat een relatief omvangrijke literatuur. Ook de gerelateerde ambachten zijn min of meer gedocumenteerd. Hier verwijzen wij naar de wagenmaker.⁶ Maar het betreft dikwijls beperkt verspreide, moeilijk toegankelijke en vaak oudere publicaties en catalogi.

Hoewel de massa aan landbouwalaam en machines nog erg groot lijkt, verworden zij dag na dag tot flarden van een historische realiteit. Deze objecten lagen tijdens de 19de en vroege 20ste eeuw ingebed in een specifieke context die verloren is gegaan en die wij vaak niet meer kunnen actualiseren. De oude landbouwwerktuigen en machines, die in onze sterk evoluerende maatschappij geen functie meer hebben, verdwijnen aan een razendsnel tempo.⁷ De redenen hiervoor zijn meervoudig. Gebruiksvoorwerpen en gereedschappen worden opgeruimd en weggeworpen eenmaal zij niet meer kunnen dienen, versleten of verouderd zijn. Dikwijls gaat het om grote objecten waar niemand blijf mee weet. Het alaam en de landbouwmachines zijn vaak uit hout gemaakt en vergaan gemakkelijk. In ieder geval zijn zij erg kwetsbaar voor aantasting door vocht en ongedierte. Zij genieten bovendien niet de aandacht en de waardering van grote kunstcollecties. Hun financiële waarde is meestal gering. Wij mogen ervan uitgaan dat binnen dit en 25 jaar dit specifieke patrimonium, tenzij bewaard in musea of in verzamelingen, nagenoeg zal verdwenen zijn. De heemkundige kringen bieden nauwelijks garantie.⁸ De verzamelingen van musea zijn de facto bovendien vaak slecht gedocumenteerd.⁹ Dikwijls werden enkel de voormalige eigenaar en de gemeente van herkomst genoteerd. De inleiding maakt het reeds duidelijk: er zijn voldoende knelpunten die een proeve van overzicht met betrekking tot deze problematiek rechtvaardigen.

1. Het historische object

1.1. De identificatie en het benoemen van objecten

³ Zie ook Y. SEGERS & L. VAN MOLLE, 2004, 10.

⁴ J. THEUWISSEN, 1969: *Het landbouwvoertuig in de etnografie van de Kempen*, Antwerpen – Utrecht; J. THEUWISSEN, 1975: *Oude landbouwvoertuigen in Oost- en West-Vlaanderen*, in: *Volkskunde*, 79, 96-110; L. DEVLIEGHER, 1983: *Met kar en wagen*, Brugge; L. DEVLIEGHER, 1984: *Over de oude driewielkar*, in:

⁵ J. THEUWISSEN, 1967: *De localisatie van de eenstaartploeg in Vlaams België*, in: *Handelingen van het XXVIe Vlaams Filologencongres*, Gent, 486-491; P. DE MEYER, 1970 : *Studie over de ontwikkeling van de ploeg*, Gent

⁶ J.F. HEIJBOEK & C.R. MÖNNICH, *Een bedrijf in beeld. De Leidse wagenmaker*, s.l., s.d.; J.A. VAN DER KLOES & G. VAN HELDEN, *Het handwerk van den wagenmaker en den wagensmid*, Amsterdam, s.d.

⁷ K. PINXTEN, 1947, 45 wijst op de nood aan mechanisatie van de landbouw tijdens de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog en geeft zo impliciet de correcte verklaring voor het verdwijnen van het roerend landbouwpatrimonium. Vgl. in dit kader verder J. WEYNS, 1957, *De studie van het landbouwwerk in de Kempen*, in: *OLL*, 12, 207-213; R. NOUWEN, 2004: *De exploitatie van de heide. De turfwerktuigen uit de verzameling van het Provinciaal Openluchtmuseum Bokrijk*, in: *Limburg – Het Oude Land van Loon* (in druk).

⁸ Een goed voorbeeld hiervan biedt: *Kijk ma, onze hetselbinder. Verzameling van heemkundige kring Goetsenhoven vandaag onder de hamer*, in: *BvL*, 25&26 september 2004, 9.

⁹ Voorbeelden van museumcatalogi die een zekere leemte opvullen zijn: L. DEVLIEGHER, 1992: *Landelijk en ambachtelijk leven. Het Provinciaal Museum van het Bulskampveld te Beernem*, Brugge. L. JORDAENS, 2001: *Het Karrenmuseum. Een wandeling door mijn dorp. Geïllustreerde catalogus karren en ambachten in het museum*, Essen.

Wij worden bij het inventariseren van landbouwwerktuigen en machines steeds meer geconfronteerd met het gegeven dat de objecten niet of niet meer nauwkeurig kunnen worden geïdentificeerd. De situatie evolueert in zoverre dat zelfs een reeks werktuigen, die nog vrij recent – dit wil zeggen tot ca. een 50-tal jaren geleden – werden gebruikt, amper nog kunnen worden benoemd of geduid.¹⁰ Niet zelden is de vorm het enige dat verder kan helpen. Vanuit inhoudelijk standpunt is het verder erg problematisch dat de functie of het gebruik van een aantal voorwerpen nauwelijks nog is gekend. Een goed voorbeeld hiervan is het zogenaamde eregaffeltje waaraan talrijke interpretaties worden gegeven.¹¹ Hier komt bij dat talrijke types van voorwerpen een zekere variatie volgens gebruik kennen. Zo kan men bij voorbeeld onder de ploegen onderscheiden: aanaardploeg, aardappelploeg, boomwortelploeg, cultivator, erwtenploeg, hakploeg, keerploeg, radploeg, Brabantse ploeg, wentelploeg, balansploeg. Dit geldt evenzeer voor de andere werktuigen. De problematiek wordt ook door andere factoren nog bemoeilijkt. Vooreerst moet worden gewezen op de regionale verschillen tussen de werktuigen. Zij zijn een gevolg van de ambachtelijke productiemethode, van de specifieke wensen van diegene die de werktuigen bestelde, van de bodemgesteldheid, enz.¹² Het gaat bovendien niet enkel om het bewaren van oude werktuigen, maar ook om de conservering van de kennis over een verdwijnend ambacht.¹³ Er bestaan evenwel weinig of geen middelen om systematisch te werk te gaan om een landbouwwerktuig te identificeren. Direct bruikbaar beeldmateriaal vindt men in de historische en heemkundige tijdschriften zeker niet in overvloed. Andere wegen moeten worden gezocht. Daarom is het belangrijk dat een methodologie wordt ontwikkeld die toelaat de betrokken objecten te identificeren, te beschrijven en te benoemen. Het is een opdracht die voor talrijke objecten in relatie tot de landbouwgeschiedenis nog moet worden opgenomen.¹⁴ Sedert 2000 werkt het Museum voor de Oudere Technieken aan het databestand "Identificatie Documenten" (afgekort tot "ID-DOC"), een on line hulpmiddel bij het identificeren van technische voorwerpen, i.c. handwerktuigen.¹⁵

Identificatie van de objecten is één zaak. Hoe objecten benoemen, is echter een andere. Deze problematiek is bijzonder delicaat omdat het landbouwalaam en de landbouwmachines zowel met dialectterminologie als in het algemeen Nederlands worden aangeduid. Een mooi voorbeeld hiervan is de sjabbertevlik, gebruikt voor oppervlakkige turfwinning. Het werktuig wordt ook vlik, vliem of vliemschup genoemd.¹⁶ Gelukkig dienen zich hier enkele hulpmiddelen aan in de

¹⁰ Vgl. in dit kader A. ELOY, 1981: *Bronnenmateriaal voor het inventariseren van ambachtelijk landbouwgereedschap. De Landbode, 1891-1914*, in: *Oost-Vlaamse Zanten*, 56, 57-64; 111-120; 147-158; J. DAVID, 1985: *De genormaliseerde terminologie in het gereedschapsonderzoek*, in: *Technologia*, 8, 77-86 en J. DAVID, 1993: *The MOSES (Morphological Series) Project*, in: H. CHEAP (ed.), *Tools and Traditions. Studies in European Ethnology Presented to A. Fenton*, Edinburgh, 230-233.

¹¹ Zie hierover J. DAVID, 1993: *Het vorkje van de 19de eeuwse postbode. Wapen of statussymbool?*, in: *Eigen schoon en de Brabander*, 76, 87-90.

¹² Hierover A. ELOY, 1983: *Oud landbouwgereedschap. Nederlandstalig bibliografisch en ikonografisch bronnenmateriaal voor het inventariseren van het landbouwgereedschap in Vlaanderen, periode 1850-1914. Een handleiding*, Gent.

¹³ Vgl. in dit kader A. LINTERS & T. MICHELSEN, 1998: *We zijn apetrots op de heruitvinding van het wiel. Bij de ontwikkeling van technologie leren we weinig uit de annalen van de techniek*, in: *Intermediair*, 38, 2-5.

¹⁴ L. DEVLIEGHER, 1992, 15. Vgl. J.M.G. VAN DER POEL, 1983: *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland*, Wageningen, 5; A. ELOY, 1983: *Oud landbouwgereedschap. Nederlandstalig bibliografisch en ikonografisch bronnenmateriaal voor het inventariseren van het landbouwgereedschap in Vlaanderen, periode 1850-1914. Een handleiding*, Gent neemt enkel op hetgeen voor de behandelde periode specifiek tot de landbouwwerkzaamheid van de boer en de boerin hoorde.

¹⁵ Hierover J. DAVID & Marijke WIENEN, 2001: *Het inventariseren van technische voorwerpen. ID-DOC helpt*, in: *Oost-Vlaamse Zanten*, 76, 241-244. ID-DOC is te consulteren via <http://www.mot.be/dutch/index.htm>

¹⁶ J. BURNY, 1999: *Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950). Tweehonderd gesprekken samengevat* (Publicatie van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, reeks XLII, aflevering 1), Maastricht, 27-29 & 113; R. NOUWEN, 2004.

vorm van taalkundige studies, woordenboeken en thesauri.¹⁷ Bijzonder interessant is het gegeven dat in dergelijke publicaties vaak talrijke afbeeldingen zijn opgenomen die de identificatie van objecten mee kan ondersteunen.

1.2. Het beschrijven van het object

Door het identificeren en het benoemen van de objecten geeft men vaak reeds een eerste beschrijving. Dit geldt in het bijzonder voor eenvoudige, goedgekende en eventueel nog gebruikte objecten. Bij het noemen van een spade, een hark of een riek kan iedereen zich voorstellen om welk object het gaat. Dit betekent evenwel niet dat met het benoemen het object ook correct is beschreven. Hiervoor kan de landbouwhistoricus beroep doen op de archeologische methode.¹⁸ De methodologie van de archeologie kan in dit onderzoek een interessante bijdrage leveren. Het is evenwel verrassend dat de archeologen zo weinig belangstelling tonen voor de materiële component van de meer recente landbouwgeschiedenis.¹⁹ Welk verschil bestaat er immers tussen een 18de eeuwse maalsteen uit een archeologische context en een maalsteen uit een 18de eeuwse handgraanmolen die in de hoek van een oude schuur wordt teruggevonden?²⁰ Het verschil ligt enkel in de wijze waarop de objecten tot ons komen en de aandacht die wij er aan schenken. Heel anders wordt het evenwel wanneer wij spreken van een dorsmachine, een paardenhark of een hooikeerder. Naarmate de concrete werktuigen en machines meer complex worden, wordt het niet alleen moeilijker ze correct te benoemen, maar ook ze nauwkeurig te beschrijven.

1.3. De herkomst van het object

Het modale gebruiksobject bezit uit zichzelf geen eigen betekenis. In feite kan men stellen dat objecten op zich minder belangrijk zijn dan de culturele context waarin ze ontstonden, waarvan ze de exponent zijn. De kwaliteit van een object wordt in belangrijke mate bepaald door de informatie die de onderzoeker erover kan samenbrengen. Een object wordt voor de historicus pas echt interessant als er voldoende informatie over de context beschikbaar is. Waar komt het vandaan? Van wat werd het gemaakt? Hoe werd het gemaakt? Waarvoor heeft het gediend? Waarom werd het op die bepaalde wijze gedecoreerd? Kort samengevat stelt zich de vraag: welk verhaal draagt het object in zich? Is er over het object contextinformatie beschikbaar?²¹ Jammer genoeg is dergelijke documentatie van de museale en de particuliere collecties vaak

¹⁷ P. PIPERS, 1911: *Landbouwwoordenboek*, Antwerpen; J. GOOSSENAERTS, 1956-1958: *De taal van en om het landbouwbedrijf in het noordwesten van de Kempen. Een taal-, vak-, geschied-, heem- en volkskundige bijdrage tot de Nederlandse woordenschat* (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Reeks VI – nr. 76), Gent; *Woordenboek van de Vlaamse dialecten*, samengesteld door de Vakgroep Nederlandse Taalkunde van de Universiteit Gent. Een uitmuntend voorbeeld van een taalkundige studie met betrekking tot één thema is H. CROMPVOETS, 1981: *Veenderijterminologie in Nederland en Nederlandstalig België* (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, 45), Amsterdam. Op het niveau van de thesauri vermelden wij de *art and Architecture Thesaurus* te consulteren via <http://www.rkd-db.nl/aat/index.html>. Te vermelden is ook de Union Catalogue of Agricultural Libraries in the Netherlands, te consulteren via http://www.agralin.nl/desktop/catalog/thes_start.html.

¹⁸ Over de problematiek van objectbeschrijving, zie bijzonder R. GINOUVES, 1975: *L'archéologie gréco-romaine* (Que sais-je? 54), Paris, 55 sqq.

¹⁹ J. DAVID, 1979: *Het middeleeuws gereedschap. Enkele problemen*, in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge*, 116, 25-26; R. NOUWEN, 1999: *Enkele methodologische beschouwingen over de studie van de materiële volkscultuur van de 17de tot de vroege 20ste eeuw en het historisch onderzoek*, in: *Limburg – Het Oude Land van Loon*, 78, 371-382.

²⁰ Zie bv. de kweermolen B.1956.00202 uitssen en gedateerd 1791: J. WEYNS, 1967²: *Omstandige gids van het Openluchtmuseum te Bokrijk*, 80.

²¹ Bijzonder R. ELLIOT et al., 1994: *Towards a Material History Methodology*, in Susan M. PEARCE (ed.), 1994: *Interpreting Objects and Collections*, London – New York, 109-124. Vgl. R. NOUWEN, 1999, 377-379.

onvoldoende. Anders dan van het archeologisch object is de herkomst van landbouwalaam en landbouwmachines vaak erg problematisch. Zelfs wanneer wij ze aantreffen in hun natuurlijke habitat, dan nog is vaak niet bekend welk traject zij hebben afgelegd sedert de dag dat zij in gebruik werden genomen. Kunnen dergelijke objecten als een historische bron worden beschouwd? J. David²² wijst erop dat de studie van de technieken een bijzonder gebied in de geschiedkunde is. Het wetenschappelijk onderzoek moet er op gericht zijn die historische context te ‘reconstrueren’ en het object hierin een plaats te geven. Zonder contextgegevens, die het mogelijk maken het object te benoemen, te interpreteren en te plaatsen in een groter geheel, betreft het vanuit wetenschappelijk standpunt een waardeloos voorwerp.²³ De wetenschappelijke waarde van objecten wordt bepaald door de contextinformatie die met betrekking tot de objecten kan worden verkregen. Dit kan gebeuren op een drievoudige manier. Vooreerst is er de informatie die wordt verschaft door de laatste eigenaar die het object nog zelf heeft gebruikt of tenminste zien gebruiken. Vaak weet hij daardoor nog aanduidingen te geven over het laatste gebruik en is de verschaft informatie essentieel voor een correcte identificatie. Deze mondelinge informatie is evenwel meestal erg fragmentarisch en moet met de nodige kritische zin worden benaderd. Herinneringen zijn vaak vaag en het romantische verhaal is nooit ver weg. Bijzonder is dit het geval wanneer de werktuigen of machines werden gebruikt door ouders of grootouders.²⁴ De beschikbare literaire en iconografische bronnen²⁵ geven in tweede instantie ook een grote hoeveelheid informatie die toelaat het object, of tenminste het gebruik ervan, in een historisch perspectief te plaatsen. Tenslotte verwijzen wij naar de typologische studie van de objecten. Deze laat toe de betrokken objecten in reeksen te plaatsen en op basis van deze reeksen uitspraken op het vlak van datering, geografische spreiding en historische context te formuleren.²⁶ Op die wijze reconstrueert de onderzoeker vanuit het object een historisch verhaal.

2. Het historisch verhaal

2.1. De ontwikkeling van de technologie op het landbouwbedrijf

B.H. Slicher van Bath²⁷ merkt op dat geen enkele periode zo vruchtbaar is geweest aan uitvindingen en hun toepassingen, onder meer ook in de landbouwsector, als de 18de eeuw. Het is daarom zo belangrijk dat die periode goed wordt gedocumenteerd. De uitvinding van de wanmolen, één van de vroegste voorbeelden van de technische vooruitgang in het landbouwbedrijf, is hiervoor illustratief. De toepassing van deze eenvoudige machine betekende

²² J. DAVID, 1979, 25-26.

²³ H. VAN DEN EERENBEEMT, 1982: *Kan het voorwerp bron zijn voor geschiedschrijving?*, in: *Sociale wetenschappen*, 25, 247 sqq.; W. FRIJHOFF, 1992: *Ordelijk vergeten. Het museum als geheugen voor de gemeenschap* (Goltzius-lezing), 14 sqq. Vgl. verder G. ROOIJAKKERS, 1992: *Mensen en dingen. Beschouwingen over materiële volkscultuur*, in: C. DE MOOI & R. VAN DE WEIJER, *Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur ca. 1700-1900*, Zwolle, 17-18; J. VAESSEN, 1996: 11 sqq.

²⁴ Met betrekking tot de problematiek van de mondelinge geschiedenis en de ooggetuigenis verwijzen wij onder meer naar: E.E.G. VERMEULEN, 1984: *Kennen door zien. Ooggetuigenis als bron van kennis voor journalist en historicus*, Assen; B. DE WEVER & P. FRANCOIS, 2003: *Gestemd verleden. Mondelinge geschiedenis als praktijk* (Vlaams Centrum voor Volkscultuur), Schaarbeek.

²⁵ Een mooi voorbeeld van het gebruik van iconografisch bronnenmateriaal is C. VAN DER HEIJDEN & G. ROOIJAKKERS, 1993: *Kempische boeren en Vlaamse vissers. Kunstenaars en volkscultuur omstreeks 1885: Victor de Buck en Joseph Gindra*, Eindhoven.

²⁶ Een dergelijk onderzoek heeft Annick Oris gevoerd met betrekking tot de wanmolens uit de collectie van het Openluchtmuseum Bokrijk. Zie Annik ORIS, 2001: *Wanmolens in Vlaanderen. Een typologische studie van de wanmolens in het Provinciaal Openluchtmuseum van Bokrijk*, onuitgegeven licentieverhandeling K.U.Leuven.

²⁷ B.H. SLICHER VAN BATH, 1960: *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*, Utrecht-Antwerpen, 335.

een enorme verbetering van het productieproces. Van oorsprong een Chinese uitvinding, wordt de introductie van de wanmolen in Europa omstreeks het begin van de 17de eeuw gedateerd.²⁸ De eerste wanmolens komen in Vlaanderen in gebruik vanaf het einde van de 17de eeuw. Verscheidene boedelstaten uit het einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw tonen dit aan.²⁹ Zij zullen vanaf dan het handmatig zuiveren van het graan met graanschop of wan geleidelijk vervangen. Er bleven in Vlaanderen echter geen exemplaren van die vroege wanmolens uit de 17de eeuw bewaard. Die vroegste wanmolens zijn in feite kafslagers die het graan enkel door het opwekken van wind zuiverden. Deze machine zou in Noordwest-Europa verder worden ontwikkeld en worden voorzien van tandwielen en zeven. Vanaf dat ogenblik is er effectief sprake van een wanmolen of trijzelmolen. Vanaf de late 18de eeuw doet deze ontwikkeling zich in heel Europa voor en zij wordt sedert 1800 gemeengoed. In Vlaanderen zijn verscheidene wanmolens uit de 1ste helft van de 18de eeuw bekend. Te Lede dateert een exemplaar uit 1723. De bewaarplaats noch de toestand zijn gekend en dit is het geval voor nog een reeks van dergelijke oude vermeldingen.³⁰ De oudste wanmolen uit de verzameling van het Provinciaal Openluchtmuseum Bokrijk dateert uit 1770 en is afkomstig uit Guigoven.³¹ Vanaf het midden van de 18de eeuw is er ook sprake van zogenaamde zoldermolens, wanmolens die uit twee afzonderlijke delen waren gemaakt en die met wiggen of spieën aan elkaar konden worden gekoppeld. Het Openluchtmuseum Bokrijk bewaart twee dergelijke molens. Het exemplaar uit Merksem dateert uit het jaar 1767.³² Een exemplaar uit Geel, bewaard in het Heemkundig Museum te Kontich, dateert uit het jaar 1750.³³

Sedert 1850 worden de landbouwwerktuigen en machines steeds meer ingewikkeld. In hun zoektocht naar verbeteringen ontwikkelen de ingenieurs steeds nieuwe machines en varianten. In het verslag over de landbouwtentoonstelling van 1909 in Brussel staat te lezen: “*Het is verblijdend te zien welken naijver er onder de werktuigmakers bestaat. Daardoor ontstaan dagelijks nieuwe verbeteringen....*”³⁴ Vanaf het einde van de 19de eeuw wordt het hout als constructiemateriaal geleidelijk vervangen door gietijzer en staal. Ook in de wanmolens is deze tendens zichtbaar. De exemplaren uit het begin van de 20ste eeuw worden gemaakt van hout, gietijzer en blikijzer en zij bezitten een steeds grotere uniformiteit. De toepassing van nieuwe materialen liet aan de ingenieurs toe om betere en meer solide machines te ontwerpen en zelfs meerdere taken in één machine samen te brengen. In 1947 stelt K. Pinxten³⁵ met verwijzing naar de regeringsverklaring van de Minister van Landbouw Spaak dd. 19 maart 1946 als volgt: “*De modernisatie van onze landbouwuitrusting is ten minste zo zeer geboden als die van de nijverheidsuitrusting. De voortdurende stijging van de kosten der arbeidskracht vraagt van*

²⁸ Vgl. P. LESER, 1928: *Westöstliche Landwirtschaft. Kulturbeziehungen zwischen Europa, dem vorderen Orient und dem Fernen Osten*, in: *Publication d'hommage offerte au P.W. Schmidt*, (W. KOPPERS ed.), Wien, 450; G.E. FUSELL, 1952: *The Farmer's Tools: from A.D. 1500-1900*, 158; J.E. HANDLEY, 1953: *Scottish Farming in the Eight*, 217-218; B.H. SLICHER VAN BATH, 1960, 335; J. WEYNS, 1965: *Geschiedenis van de wanmolen*, in: *Noordgouw*, 5-3, 163; G. BERG, 1976: *The Introduction of the Winnowing-Machine in Europe in the 18th Century*, in: *Tools & Tillage*, 3, 25-46; G. WIEGELMANN, 1978: *Zur Geschichte der Kornfege in Mitteleuropa*, in: *Museum und Kulturgeschichte. Festschrift für W. Hansen*, Aschendorff - Munster, 154; J.M.G. VAN DER POEL, 1983, 111; V.H. PÖTTLER, 1997: *Bäuerliche Fahrzeuge und Arbeitsgeräte*, Schriften und Führer des Österreichischen Freilichtmuseums Stübing bei Graz, 130. Het is geen Nederlandse uitvinding zoals J. Weyns verkeerdelijk aanneemt.

²⁹ B.v. RAA, Fonds Lillo, nr. 24 en Lokeren, *Staten van goed*, 1702-1709, fol. 29v. Vgl. J. WEYNS, 1965, 164.

³⁰ J. WEYNS, 1964: *De oudste wanmolen*, in: *Ons Heem*, 18, 203-204.

³¹ Inv.nr. B.1954.00094. Zie J. WEYNS, 1959, *Een heemkundig standaardwerk voor de Kempen*, in: *Ons Heem*, 13, 183; J. WEYNS, 1964, 204; U. MEINERS, 1983, 76 & afb. 34.

³² Inv.nr. B.1979.00044.

³³ Inv.nr. HK 59.138. J. WEYNS, 1964, 203.

³⁴ *De Landbode*, 19, 18 = 1 mei 1909, 378.

³⁵ K. PINXTEN, 1947, 45.

stonde aan een meer gevorderde mechanisatie van de landbouw, zowel voor de sector opbrengst op het land als voor die der verwerking en der verdeling van de producten.” Op 7 mei 1946 verklaarde de Minister van Landbouw trouwens nog dat het nodig was machines uit de vreemde in te voeren. De ploegen, de maaimachine, de dorsmachine, de aardappelrooier, de zaaimachine, de melkafromer, de traktor, enz. zijn voorbeelden van die voortschrijdende mechanisatie van de landbouw. Nieuwe werktuigen worden ontworpen en verdringen de oude. Zij worden in serie geproduceerd en dwingen zo de boeren tot een gelijkvormige werkwijze. Aan de gescheiden handelingen van het oogsten, dorsen, zuiveren en bewaren komt een einde. Handenarbeid houdt langzaam op te bestaan.³⁶

2.2. Bedrijfsgeschiedenis

De inventarisering, de studie en een systematische publicatie van landbouwalaam en machines heeft niet enkel belang voor de geschiedenis van de technologie op het landbouwbedrijf. Ook op het vlak van de geschiedenis van de toelevering, onder meer van ateliers en bedrijven, die landbouwmachines produceerden en verhandelden, kan een nieuwe benadering van dit patrimonium een interessante bijdrage leveren. Vooreerst bleven de bedrijfsarchieven van deze firma's zelden bewaard. Ook laten zij klaarblijkelijk amper sporen na in de gemeentelijke archieven. Tegelijk stelt zich de vraag naar de relatie tussen stad en platteland. Wij mogen er immers van uit gaan dat dergelijke zich bij voorkeur in een stad vestigden. Enkele voorbeelden illustreren dit goed.

Het Openluchtmuseum Bokrijk bewaart in zijn collectie 72 wanmolens. Hiervan werden verscheidene exemplaren op een semi-industriële wijze geproduceerd. Zij gelijken erg op elkaar en er werd een ogenblik overwogen om een aantal hiervan af te stoten. Eén van deze wanmolens, afkomstig uit Overbeek – Vliermaal³⁷ draagt het volgende opschrift:

Fer.zinc.poutrelles
machines agricoles
V. MODAVE
Tongres

Deze wanmolen kan op basis van het type einde van de 19de of begin van de 20ste eeuw worden gedateerd.³⁸ V. Modave was een ijzerhandelaar te Tongeren. Hij voorzag de boeren uit de regio Tongeren van landbouwmachines. Het voorbeeld toont aan dat er een zekere economische relatie mag worden verondersteld tussen de stad Tongeren en het omringende platteland. Nader onderzoek naar de bewuste V. Modave in het archief in Tongeren leverde echter geen verdere resultaten op.³⁹ Ook in de literatuur over de Tongerse geschiedenis hebben wij geen gegevens teruggevonden. Voor zover wij op dit ogenblik na een korte heuristiek de situatie kunnen inschatten, is de betrokken wanmolen de enige verwijzing naar de handel in ijzer en landbouwmachines van Modave in Tongeren. De betrokken wanmolen wordt op die wijze een unieke bron voor historisch onderzoek.

Wanmolens werden vaak in de relatieve nabijheid gekocht. Ook hier spelen de opschriften van de handelaar/fabrikant op de machines een belangrijke rol. De volgende exemplaren uit de

³⁶ Vgl. A. ELOY, 1981, 57-58.

³⁷ B.1966.00062

³⁸ Annik ORIS, 2001, nr. 45.

³⁹ Schriftelijke medeling van Steven Vandewal, archivaris Stadsarchief Tongeren, dd. 13.05.03. Een gelijkaardige ervaring hebben wij ook met de firma Gebroeders Martens te Bree.

verzameling van het Provinciaal Openluchtmuseum illustreren dit perfect. De wanmolen B.1962.00173 uit Bilzen⁴⁰ draagt het opschrift *Jacobus Beurs / Hoesselt 1896*. De wanmolen B.1970.00215 uit Maastricht⁴¹ werd bij *F.NELISSEN 20624 / VROENHOVEN* aangekocht. De wanmolen B.1992.00169 afkomstig van Zonhoven⁴² werd in Zonhoven zelf aangekocht. Het opschrift luidt : *N4 / JOS.BACKENS / ZONHOVEN*. Soms vernemen wij nog enkele bijkomende details. De wanmolen B.1956.01048 afkomstig uit Herk-de-Stad⁴³ draagt het opschrift *Eg. Mommen Constructeur de Moulins / A Herck.la.Ville.l'an 1878*. Op basis van het opschrift mag misschien worden vermoed dat dit bedrijfje klaarblijkelijk enkel (wan?)molens maakte. Op zich leveren de landbouwmachines op die wijze slechts detailinformatie op die slechts interessant is voor lokaal historisch onderzoek. Maar wanneer wij deze voorbeelden globaal overlopen, dan roepen zij in ieder geval een aantal vragen op omtrent productie, verspreiding, het netwerk van handelaars en firma's, enz. Samengevoegd leidt deze detailinformatie tot een patroon dat tot op heden nog niet werd onderzocht.

Er stelt zich nog een ander probleem. Wij hebben geen traditie in het bewaren van archieven in relatie tot ons industrieel erfgoed en de daarbij verbonden bedrijfsgeschiedenis waardoor veel gegevens verloren zijn gegaan. De overgebleven machines schenken vaak nog de enige mogelijkheid om een stuk van die bedrijfsgeschiedenis te schrijven. Het voorbeeld van de firma Gebroeders Martens te Bree illustreert dit op een duidelijke wijze. Het Openluchtmuseum bewaart een aantal landbouwmachines, die van deze firma afkomstig zijn. Het betreft een wanmolen, afkomstig uit Tongerlo⁴⁴ met het opschrift *Gbrs MARTENS BREE* en een dorsmachine uit Geetbets met het opschrift *Gebroeders MARTENS BREE LANDBOUWMACHINEFEBRIEK*.⁴⁵ De oprichtingsdatum van deze firma is niet bekend en een officieel archief blijkt niet te bestaan. De firma legde zich oorspronkelijk toe op de productie van landbouwmachines. Begin van de jaren 1950 ging het bedrijf echter in falen. Deze falen had vermoedelijk te maken met een steeds grotere concurrentie uit het buitenland. Het Ministerie van Landbouw moedigde de import van machines uit het buitenland trouwens aan om zo de mechanisatie in de landbouw te versnellen.⁴⁶ Theo Martens, één van de afstammelingen startte vervolgens in 1953 de firma Martens die later werd omgedoopt tot de huidige Martens Traktor NV. Anders dan de Gebroeders Martens richt Martens Traktor NV zich uitsluitend op de verkoop van een brede waaier van industriële en landbouwmachines. Het betreft dus een grote leverancier met een ruim cliënteel. Een vergelijkbare firma is deze van Leon Claeys uit Zedelghem waarvan de productie zich in de 1ste helft van de 20ste eeuw situeert. De firma werd in 1906 gesticht en groeide uit tot een erg vermaard bedrijf.⁴⁷ Van deze firma bewaart het Openluchtmuseum trouwens enkele machines waaronder een imposante dorsmachine die via een band door een dieselmotor werd aangedreven.⁴⁸ Eén van de dorsmachines, aangedreven door een

⁴⁰ Annik ORIS, 2001, nr. 41.

⁴¹ Annik ORIS, 2001, nr. 22.

⁴² Annik ORIS, 2001, nr. 14.

⁴³ Annik ORIS, 2001, nr. 10.

⁴⁴ Inv.nr. B.1974.0654 Annik ORIS, 2001, 18.

⁴⁵ (Foto: K/giften)

⁴⁶ Zie hierover de verklaring van de Minister van Landbouw tijdens de kamerzitting van 7 mei 1946 geciteerd in K. PINXTEN, 1947, 45-46.

⁴⁷ L. DEVLIEGHER, 1992, 58.

⁴⁸ B.1982.00024; B.1989.00156; B.1991.00163. Over dergelijke dorsmachines, zie onder meer A. VAN LOY & L.G. VAN LOY, 1948: *Landbouwmachine*, Antwerpen, ..., Leuven, 242 e.v. ; J.D. BERLIJN, 1963(6): *Landbouwwerktuigkunde*, Zwolle, 295 e.v.; E.J.T. COLLINS, 1972: *The Diffusion of the Threshing Machine in Britain, 1790-1880*, in: *Tools and Tillage*, 2-1, 16-33; A. ELOY, 1983, 219-225; L. DEVLIEGHER, 1992, 57 e.v.

manège, vermeldt ook *AGENT JEAN BEURMAN ST. GILLES-WAAS*.⁴⁹ Een folder van de firma vermeldt : “Goede agenten waar men niet vertegenwoordigd is, worden aanveerd”.⁵⁰

Gelukkig is hier de situatie niet over de hele lijn hopeloos. Van een aantal firma's bleven bedrijfskatalogen en advertenties bewaard of werden de machines beschreven in tijdschriften, onder meer De Landbode. De Landbode was het “*Weekblad der provinciale Landbouwmaatschappijen van Antwerpen, Brabant en Oost-Vlaanderen en van de Comices Kemmel, Ieperen en Dixmude, de landbouwwakvereeniging van het kanton Nieuwpoort, enz.*” en verscheen wekelijks tussen 2 mei 1891 en 15 augustus 1914. In dit tijdschrift verschenen een reeks artikels over landbouwwerktuigen en techniek.⁵¹

3. Een ‘Landbouwcollectie Vlaanderen’ ?

Hoe kunnen wij deze problematiek aanpakken? Het Provinciaal Openluchtmuseum Bokrijk heeft gedurende 50 jaren de meest uiteenlopende voorwerpen in zijn verzameling samengebracht. Op het vlak van de materiële landbouwgeschiedenis mag men in Vlaanderen spreken van een unieke verzameling. De criteria op basis waarvan deze objecten werden verworven of aanvaard, zijn echter vrij ondoorzichtig. De collectie is het gevolg van toeval, wat geld, gebrekkige opslagruimten en wisselende selectieprincipes.⁵² Over deze collectie is wel wat gepubliceerd. Maar de verzameling zelf is de facto slecht gedocumenteerd. Contextgegevens zoals specifieke herkomst, datering, gebruik en verbanden ontbreken waardoor de voorwerpen vanuit wetenschappelijk opzicht zeer problematisch lijken. Toch vormt de collectie landbouw en veeteelt op dit ogenblik één van de sterkste punten uit de verzameling van het Openluchtmuseum. Anderzijds verdwijnen zowel het landbouwalaam als de landbouwmachines machines in een razendsnel tempo. Particulieren contacteren het Openluchtmuseum Bokrijk vaak met het oog op schenking of verkoop van oude landbouwwerktuigen. De instelling is echter materieel niet in de mogelijkheid een reddende functie voor al deze objecten op te nemen.⁵³ Heemkundige en gemeentelijke musea weten dikwijls niet meer wat met hun collectie aan te vangen en stoten deze af. Van sommige activiteiten uit onze landelijke geschiedenis zijn nauwelijks nog objecten in situ aanwezig. Volgend voorbeeld illustreert dit duidelijk. Het alaam voor turfontginning in de Kempen, dat zich in het Openluchtmuseum Bokrijk bevindt, werd verworven tussen 1954 en 1996. Het gaat om slechts 56 objecten op een totaal van 28.000 objecten. Het merendeel werd verzameld tijdens de eerste tien jaren van het bestaan van het museum. Sedertdien kan slechts een dalende tendens worden vastgesteld die echter niet kan worden toegeschreven aan een veranderd collectiebeleid. De redenen hiervoor zijn meervoudig. Enerzijds zijn deze objecten zeer kwetsbaar. Anderzijds bestaat er een belangrijk onderscheid in het collectiebeleid van de algemeen “cultuurhistorische” musea en de specifiek archeologische musea. De specifiek

⁴⁹ B.1982.00024. Vgl. L. DEVLIEGHER, 1992, 57 e.v.

⁵⁰ Zie de folder van de firma L. Claeys uit Zedelgem in L. DEVLIEGHER, 1992, 164.

⁵¹ A. ELOY, 1981, 59 e.v.

⁵² A. BOESMANS & R. NOUWEN, 2000: *Selecteren om te bewaren! Enkele krachtlijnen uit het collectiebeleidsplan van het Openluchtmuseum Bokrijk*, in: *Jaarboek 2000 Nederlands Openluchtmuseum*, 202-217; R. NOUWEN, 2000: *Zin en vormgeving van een museaal verzamelbeleid: collectie en selectie in het Provinciaal Openluchtmuseum Bokrijk*, in: A. STROOBANTS, *Museumcollecties: een (on)deelbare eenheid? Zin en vormgeving van een museaal selectie- en afstotingsbeleid*. Handelingen van de studiedag te Gent, 27 november 2000, Antwerpen, 2000, 24-35.

⁵³ E. VAN'T HULL, 1997: ‘Bewaar je om te selecteren’ of ‘selecteer je om te bewaren’?, in: *Jaarboek 1997 Nederlands Openluchtmuseum*, 205-219; *European Museums Beyond the Millennium. Proceedings of the European Forum organised by the Museums & Galleries Commission held at the National Museums & Galleries on Merseyside from 17 to 20 March 1998*, 16; A. BOESMANS & R. NOUWEN, 2000: *Selecteren om te bewaren. Enkele krachtlijnen uit het collectiebeleidsplan van het Openluchtmuseum Bokrijk*, in: *Jaarboek 2000 Nederlands Openluchtmuseum* (in druk)

archeologische musea zijn verantwoordelijk voor de *opname* van een “archief”, van een erfgoed dat reeds erg werd geselecteerd, dat werd gereduceerd en dat gedocumenteerd als historische bron toegang tot het verleden geeft. Hier stelt zich de vraag: “Hoe bewaar je dit archief?”⁵⁴ De algemeen cultuurhistorische musea zijn in zekere zin verantwoordelijk voor de *vorming* van een archief⁵⁵. Een collectiebeleidsplan van dergelijke musea moet een oplossing geven voor de toevloed van objecten. De vraag is: “Hoe selecteer je in die toevloed?” Zo komen wij tot de zin en vormgeving van een selectie van objecten binnen een omvattend collectiebeleidsplan⁵⁶. Selecteren houdt in dat men keuzes maakt⁵⁷. Om die keuzes wetenschappelijk te onderbouwen is het noodzakelijk een collectiebeleidsplan uit te schrijven. Maar er is op dit ogenblik amper een initiatief dat een landbouwcollectie wil, of kan, verzamelen. Wetenschappelijk documenteren, eventueel digitaal collectioneren, kan het materieel verzamelen niet vervangen. De vraag stelt zich daarom of het Openluchtmuseum Bokrijk de landbouwcollectie verder als een wetenschappelijk referentiekader moet uitgebouwen, mede ten dienste van de talrijke heemkundige musea die stuk voor stuk over hoeveelheden landbouwalaam beschikken. De landbouwcollectie draagt in ieder geval de potentialiteit van een wetenschappelijke referentiecollectie in zich. Hiermee zou het Openluchtmuseum Bokrijk zich vanuit wetenschappelijk standpunt ook als een uniek gegeven profileren.

Tegelijk stelt zich de vraag naar een collectiebeleidsplan ‘Landbouwpatrimonium Vlaanderen’. Een collectie ‘Landbouwpatrimonium Vlaanderen’ is in principe gericht op het creëren van een materiële archief dat het relevante agrarisch erfgoed bewaart en documenteert. Aan de groei van een dergelijke collectie wordt, of men wil of niet, grenzen gesteld. Onder meer de monumentaliteit en de hoeveelheid van sommige objecten zijn belastend. Niet enkel raakt deze problematiek het verzamelbeleid van het Openluchtmuseum Bokrijk in zijn wezen. Tevens wordt hier de collectieve verantwoordelijkheid van de musea als beheersinstrumenten van het materiële verleden aan de orde gesteld. De individuele instelling is inderdaad niet in de positie alléén verantwoordelijk te zijn voor de ‘bewaring van het materiële archief’. De noodzaak tot een fundamentele samenwerking in deze, onder meer in relatie tot de organisatie van de depots en de herlokatie van museumobjecten, dringt zich op.⁵⁸ Of moeten wij veeleer denken aan een soort van centrale depots? De musea moeten in ieder geval samen onderzoeken hoe zij met deze problematiek zullen omgaan, zowel naar het eigen werkveld als naar het publiek toe. Samenwerking is bovendien noodzakelijk om zowel de afzonderlijke musea als de hele museumsector te versterken. Eén museum kan niet een reddende functie voor al de

⁵⁴ R. NOUWEN, 1992: *Het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren: een project op de drempel van de 21ste eeuw*, in: *Museumleven*, 18, 5-24, bijzonder 22; R. NOUWEN, 1994: *Die Rolle des Gallo-Römischen Museums der Provinz Limburg bei der archäologischen Denkmalpflege*, in: *Aspekte Europäischer Bodendenkmalpflege (Materialien zur Bodendenkmalpflege, 3)*, 111-121, bijzonder 119-121; P. MONSIEUR, 1999: *Beheer, conservatie en restauratie van museale collecties, 2. Archeologische collecties* (Onderzoeksproject in opdracht van de Vlaamse Gemeenschap), 53-55.

⁵⁵ Vgl. J. CARSTENSEN, 1996: *Die Sachgutsammlungen. Von der Ausstattung der Häuser zur Dokumentation der Kulturgeschichte Westfalens*, in: S. BAUMEIER & J. CARSTENSEN (Hg.), 1996: *Westfälisches Freilichtmuseum Detmold. Geschichte – Konzepte – Entwicklungen (Schriften des Westfälischen Freilichtmuseums Detmold – Landesmuseum für Volkskunde, 14)*, Detmold, 109.

⁵⁶ Y. LANGENSTEIN, 1998b: *Kulturgut in unseren Händen. Das Depot – Prüfstein verantwortlicher Museumsarbeit*, in: B. REPP (red.), *Das Museumsdepot. Grundlagen – Erfahrungen – Beispiele* (Museumsbausteine, 4), München, 16.

⁵⁷ Vgl. hierover algemeen L. MARTENS, *Beleidsbrief musea, 1996-1999*, 19 sqq. Bijzonder e.g. J. DAVID, *Technische en wetenschappelijke verzamelingen in en buiten musea. Inleiding*, in: *Museumleven*, 17, 1991, 42 sqq.

⁵⁸ Vgl. hierover J. CARSTENSEN, 1996, 152; J. DAVID & M. WIENEN, *Repertorium van de technische en wetenschappelijke collecties in de Vlaamse musea (Dossier VMV)*, Antwerpen, 1999, 1.

landbouwobjecten opnemen. In deze context moet de collectiewerking en het initiatief van het Openluchtmuseum Bokrijk worden gezien.